

do ■ со _ то ■ то _ србија

међународна радна група за
документацију и заштиту
грађевина, места и целина
модерног покрета

Минимални документациони досије 2003

Саставила: национална радна група Србије

0.1 ФОТОГРАФИЈА УРБАНИСТИЧКЕ ЦЕЛИНЕ

0.1. **Наслов фотографије**
Централна кула Старог сајмишта у Београду

0.2. **Извор**
Београдско Старо сајмиште 3+1. Београд: Урбанистички завод Београда, Наша Србија, 2008, стр. 46

0.3. **Датум**
1938. година

Шифра у локалној бази података
URB-RS-011-a-0015

1. ИДЕНТИТЕТ УРБАНИСТИЧКЕ ЦЕЛИНЕ/ПЕЈЗАЖА

- 1.1 **Данашњи назив објекта**
Старо београдско сајмиште
- 1.2 **Варијантни или претходни/оригинални назив**
Сајмиште, Старо сајмиште
- 1.3 **Назив улице и број**
Блок 17 (Старо сајмиште бб)
- 1.4 **Град**
Београд
- 1.5 **Покрајина/општина**
Нови Београд
- 1.6 **Поштански број**
11070
- 1.7 **Држава**
Србија
- 1.8 **Позиција у оквиру глобалног позиционог система**
44°48'46" N; 20°26'42" E
- 1.9 **Класификација/типологија**
сајамски објекти
- 1.10 **Статус и датуми заштите**
Одлуком републичке владе, године 1987. простор са очуваним павиљонима под називом „Старо сајмиште – Логор Гестапоа“ проглашен је за културно добро – споменик културе. Одлука је објављена у „Службеном листу града Београда“ бр. 16/87.

2. ИСТОРИЈАТ ОБЈЕКТА

- 2.1 **Оригинални нацрт/намена**
Идеја о првом београдском сајамском простору повезана је са промоцијом Београда, као престонице Краљевине Југославије, и са намером политичке елите да Саву и Дунав претвори у значајне урбанистичке тачке града. Узори за уређење Београда тражили су се у модерним европским престоницама, али и Загребу и Љубљани. Водећи европски градови имали су континуирану традицију одржавања изложби међународног карактера, па је то уз добар географски положај Београда навело власти на размишљање о изградњи сајмишта. Такав простор би требало да са „збором“ у Загребу и „велесајмом“ у Љубљани чини јединствену целину, која би била значајан подстицај развоју економије и бројних привредних грана у Краљевини Југославији.
- 2.2 **Датуми: наруџбина/завршетак**
О изградњи сајамског простора у Београду говорило се у неколико наврата током периода од 20 година. Идеју за београдски сајам узорака дао је 1. фебруара 1914. године члан, а после рата и председник Трговинске коморе,

Ђорђе Радојловић, међутим због ратних околности идеја није реализована. На иницијативу политичких и финансијских ценатра моћи, године 1923. основано је Друштво за земаљске изложбе у Београду. Но, његова активност није била посебно изражена. Тек је реорганизацијом Друштва и преименовањем у Друштво за приређивање сајмова и изложби 1934. године почела реализација планова о првом београдском сајму. Децембра 1935. године Београдска општина је доделила земљиште од 36,33 хектара, у близини Земунског моста, на период од 50 година. Изградња павиљона одвијала се у неколико етапа, од августа 1936. до децембра 1941. године када је Сајмиште претворено у концентрациони логор.

2.3

Пројектанти архитектуре и други пројектанти

15

Године 1930. је обезбеђено прво земљиште за сајам, на Топчидерском брду, на путу за Дедиње код тзв. Звезде, али се од овог простора брзо одустало. Општина је понудила још три простора на рекама: на Дунаву, крај будућег дунавског кеја, Доњи калмегдански град и леву обалу Саве, одмах испод Моста краља Александра (тада Земунски мост). Иако је одлука да се сајмиште гради на обали реке била ризична, Друштво за приређивање сајмова и изложби је инсистирало на овим теренима због добре повезаности са центром града и због близине железничких пруга, што је значило да се до њих лако могло доћи и из других делова Краљевине.

Након одлуке да се први београдски сајам узорака подигне на простору испод моста краља Александра, започело се са припремањем терена. Припрему су организовали Општинска штедионица, Заложни завод града Београда и истакнути привредници.

У априлу 1936. године организован је конкурс за израду првих павиљона. Због незадовољства које је изазвао избор првонаграђеног решења архитекте Игњата Поповића, Друштво за приређивање сајмова и изложби је послао израде нових планова и решења проблема главне диспозиције доделило архитектама из Техничке дирекције београдске општине: Рајку Татићу, Миливоју Тричковићу и Ђорђу Лукићу.

2.4

Остале особе или догађаји везани за објекат

16

Техничка дирекција Београда била је задужена за осмишљавање и изградњу првог београдског сајамског простора, док су најзаслужнији за реализацију планова били: Друштво за приређивање сајма и изложби, Београдска општина, чланови трговинске, индустријске и занатске коморе, Главни савез српских земљорадничких задруга и велики број привредних организација из Београда, Земун и Панчева.

Највеће интересовање на расписаном конкурс за пројекте павиљона изазвало је решење Милорада Пантовића, послато из Берлина. Прву награду добила је скица архитекте Игњата Поповића, а другу Милана Злоковића и сарадника. Београдски архитекти из Удружења југословенских инжењера и архитеката и Клуб архитеката критиковали су изабране пројекте, сматрајући да је председник жирија сам себи дао награду пошто је учествовао у изради првонаграђеног решења. Због тога су на иницијативу Друштва за приређивање сајмова и изложби упошљени архитекти из Техничке дирекције београдске Општине – Рајко Татић, Миливоје Тричковић и Ђорђе Лукић. То није био једини проблем који је обележио избор грађевинског решења. Архитекта Катарина Марковић Шајиновић је тужила председника београдског сајма Милана Стојановића и Александра Секулића, архитекту и пројектанта централног павиљона, за злоупотребу ауторског права јер је сматрала да је оштећена на конкурс, односно да је њен рад првобитно одбачен, али касније искоришћен за изглед централног павиљона. Професори Техничког факултета, Бранко Поповић и Милан Злоковић, извршили су увиђај 24. децембра 1937. године, по налогу суда, и закључили након упоређивања планова да не постоји сличност међу спорним

решењима.

Званично, радови на изградњи сајма започети су тек у августу 1936. године, а прва фаза радова завршена је пред отварање првог београдског сајма у марту 1937. године.

2.5 Значајне измене са датумима

17

1914. – идеја о првом београдском сајму узорака.

1923. – основано Друштво за земаљске изложбе у Београду.

1929. – инжењер Драги Велимировић, адвокат Душан Д. Перуничкић и предузимач Бора Д. Анђелковић поднели су захтев Министарству трговине и индустрије за оснивање Института за организацију међународног сајма у Београду.

1934. – Друштво за земаљске изложбе реорганизовано и променило назив у Друштво за приређивање сајмова и изложби.

1930. – обезбеђено прво земљиште за сајам.

1935. – Београдска општина доделила земљиште у непосредној близини Земунског моста.

1936. – започета изградња првих сајамских објеката као дела монументалне и модерне целине са средишњим павиљоном – кулом као доминантним мотивом.

1937. – одржан први Београдски сајам. Комплекс је тада чинило пет великих југословенских павиљона, Централна кула, павиљони Италије, Чехословачке, Румуније, Мађарске, павиљон Задужбине Николе Спасића и мање зграде које су закупиле компаније попут холандске фирме „Филипс“.

1938. – саграђени павиљон Турске и рибарски павиљон.

1939. – подигнут павиљон Немачке.

1941. – претварање сајмишта у концентрациони логор.

1944. – бомбардовање сајмишта.

1974. – постављена прва спомен-плоча на зид некадашњег улаза у комплекс.

1984. – откривена нова спомен-плоча од црног мермера на бетонском постољу која и данас стоји између куле и некадашњег Турског павиљона.

1987. – скупштина града одлучила да Старо сајмиште прогласи за споменик културе.

1992. – усвојен план детаљне регулације којим су објекти Старог сајмишта заштићени од рушења. Документ је предвидео њихову обнову, али и изградњу нових павиљона на месту срушених у савезничком бомбардовању 1944.

1995. – откривен споменик жртвама логора Сајмиште, рад вајара Миодрага Поповића. Бронзана скулптура је у облику „распукнуте форме круга чији један део симболизује живот, а други смрт“.

2.6 Данашња намена

18

Године 2006, у Народном музеју је одржана манифестација под именом „Старо Београдско сајмиште 3 + 1: сајмиште, стратиште, уточиште“. Упућен је апел да се Сајмиште обнови и да му се врати изглед из 1941. године. Две године касније, 2008, Општина Нови Београд је донела одлуку да се на месту логора изгради Музеј холокауста. Исте године, у Музеју примењене уметности у Београду, одржана је серија изложби и радионица посвећених Сајмишту, под називом „Старо сајмиште као језгро Новог Београда“. Окосницу будућег уређења би требало да представља „меморијални музеј са усклађеним компатибилним садржајима околних објеката“.

Јануара 2009, телевизија Б92 је емитовала документарни филм из два дела „Сајмиште, историја једног логора“. Први део говори о два логора, Сајмишту и топовским шупама, а други део о логору Сајмиште након убијања Јевреја.

Скупштина града Београда је 22. јула 2014. године донела одлуку да се 10. мај обележава као Дан сећања на жртве Холокауста у Београду, у знак сећања на 10. мај 1942. године када је нацистички окупатор објавио да у Београду нема више Јевреја.

2.7 Постојеће стање

19

Друштвене промене су веома утицале на преобликовање функције овог комплекса, што је забележио визуелни изглед простора. Тридесетих година прошлог века Сајмиште је било много уређеније него данас иако се налазило на рубу престонице, док је данас у њеном центру. На путу ка Новом Београду, одмах испод моста, једва да се види трошни торањ централне куле Београдског сајмишта, око кога је груписано неколико кућа и барака. Сећање на велелепне, монументалне, модерне сајамске објекте избрисале су године током којих су сајамски објекти обављали функцију концентрационог логора и штета коју су зграде претрпеле тада није оставила толико трага у физичком смислу, колико у идејном, идеолошком и функционалном погледу. Да би се простор оживео, отворене су занатске радње, продавнице, једна теретана и ауто-сервис, док су некадашњи објекти срушени и претворени у социјалне станове. Да је невидљивост Сајмишта фиктивна говори чињеница да се у непосредној близини неуредног простора пружа уређена савска обала са сплавовима, шеталиштем, бицикличким стазама.

3 ОПИС

3.1 Општи опис

20

Пројекат београдског сајмишта замишљен је као једна архитектонски и урбанистички модерна целина у којој ће павиљони бити распоређени око трга на којем доминира висока кула. Концепцијски, комплекс Београдског сајмишта се заснивао на интернационалној идеји, повезаној са урбанизмом, архитектуром и конструктивизмом. Модерно решени павиљони у употреби армираног бетона, стакла и челика, промовисали су нови облик грађевине у смислу естетике, тј. нови кубични облик, док су простори око павиљона (травњаци, алеје, паркови) стварали једну органску архитектуру, указујући на хармоничан однос између грађевине, човека и простора који га окружује.

Изградња грађевина одвијала се у неколико фаза. Прва фаза завршена је у пролеће 1937. године и тада је отворено пет југословенских павиљона, павиљон београдског трговца Николе Спасића, централна кула и четири међународна павиљона: италијански, мађарски, румунски и чехословачки. Након друге фазе радова подигнути су турски, рибарски и павиљон холандског произвођача електронике „Филипс“ 1938. године и павиљон Немачке 1939. године. Планирана је још једна фаза радова и изградња павиљона Француске, Бугарске и Грчке, али због ратних околности није реализована.

3.2 Конструкција

21

Дефинисању модернистичког обликовног вокабулара на прочељима пет југословенских павиљона београдског сајма доприносили су доминантни елементи симетричне, централне композиције са средишњим мотивима којима је акценат давало истурање у висину. Елементи архитектуре класицизма се нису употребљавали у сврху оживљавања грађевинских волумена, већ као ликовни мотиви који су се уклапали и повезивали са структуралном подлогом којој су намењени. А уједно су и стилске одреднице периода.

Упркос геометријски редукованим профилијацијама, спољашњост првог и другог југословенског павиљона указивала је на слојевитост која оставља утисак монументалности као темеља за композицију фасада. Истурање средњег брода са двоводним кровом, на чијој средини се уздизао још један мањи кров, такође на две воде било је главни мотив ове архитектуре. Прозори су били исте величине и исто распоређени на свим фасадама, осим на улазној. Организовањем улазне фасаде попут засебног прислоњеног зида, чија висина прелази висину крова, унета је декоративност у иначе једноставну визуру павиљона. Да би се још више растеретила маса, на другим фасадама су коришћене линијске шаре. Два истурена ризалита квадратне основе

фланкирала су средњи део pročеља на коме се налазио улаз у павиљон. Трећи југословенски павиљон имао је наглашенији централни ризалит, раван кров и степенасто повучена бочна крила. Тиме је остварено степеновање маса од дна ка врху и наглашена је монументалност приземних партија свих фасада чиме је, уједно, и отклоњен утисак тежине у вишим зонама грађевине. С обзиром на позицију коју је имао у замишљеној просторно-културној сајамској структури, објекат је изразито монументалан и по својим димензијама је представљао највећу грађевину на сајму. Конципиран је као блок-зграда, правоугаоне основе чију структуру су одликовала три волумена: средишњи део објекта са улазом, крила на бочним странама и правоугаони еркер наспрам улаза. Сваки појединачно је давао допринос културно-историјском значају објекта, без обзира што су у завршном потезу обједињени идентичном обрадом фасада, како би читава композиција добила утисак одмерености и складности који одговара њеној функцији.

Четврти и пети југословенски павиљони били су пандани првом и другом. То су била два симетрично постављена и једнака објекта издужених основа и затворених маса, грађена у интернационалном стилу зреле модерне. Наглашене улазе фланкирале су угаоне масе паралелопипедних облика. Улазне фасаде биле су постављене једна наспрам друге и имале су истакнутију декорацију изведену комбинацијом архитектонских мотива. Ликовна симболика изражена је супротстављањем уздужних и попречних оса у односу на које су груписани остали архитектонски облици.

Централни изложбени павиљон, пројекат архитекте Александре Секулића, био је троетажна грађевина кружне основе и нешто сложенијег стилско-архитектонског решења, са 40 метара високом кулом која, осим што је доминирала простором, видела се из велике удаљености и из различитих делова града. Зона приземља је на четири стране имала истурене просторе трапезоидних облика, са по три велика стаклена излога, у којима су били кафеи и продавнице. Друге две етажне су идентично пројектоване. Полустубови који су се пружали целом њиховом дужином, делили су их на сегменте у којима су се смењивали правоугаони прозори и равне безорнаменталне површине. Тај миран кружни ток нарушен је продором вертикалне на средини у виду торња квадратног облика. У кули није постојао функционално користан простор, сем четворокраког степеништа које је водило до врха, али је то супротстављање вертикалних и хоризонталних ритмова у виду издвојених градитељских целина дало динамичност једноставној модерној архитектури.

Спасићев павиљон је била грађевина овалног облика са наглашеним улазним делом правоугаоне основе. По стилској атрибуцији је дело модерне архитектуре, али се могу издвојити и мотиви ар декоа. Улазни део дефинисали су масивни полустубови, истурени са спољашње стране, који су фланкирали улазе. Овални део објекта је конципиран као компактно здање унутар којег је наглашена централна позиција сале за излагање. Прелази између квадратног улазног дела и полукружне зоне крова овалног павиљона остварени су употребом геометријски обликованих додатака различитих висина, чиме је поново истакнуто степеновање основних архитектонских маса. Фасада је низом правоугаоних прозора подељена на две зоне. Нема никакву декорацију, јер је замишљена као чиста, једноставна и обједињујућа површина. На средини равне таванице уздизала се још једна етажа са прозорима, за галерију.

Од павиљона страних земаља учесница истицао се изразито модеран италијански павиљон у близини главног улаза на Сајмиште. Модерна архитектура у Италији била је део програма фашистичког система па је са порастом значаја фашистичке партије добијала и одређену улогу у развоју државе. С тим у вези, архитектура италијанског павиљона припадала је стилу касног модернизма, са атријумом у средњем делу из кога су у павиљон водили многи улази. Главни улаз је био фланкиран јаким паралелопипедним кулама, а фасада застакљена стакленим призмама. Унутрашњост је била подељена на четири дворане за

излагање производа, док је око павиљона била постављена колонада стубова између којих су се такође излагали разни производи.

Нарочиту пажњу привукла је изградња павиљона Немачке 1939. године. Као и на претходним сајмовима, представљање немачке културе је имало изражену политичку позадину, а чисти, безорнаментални облици и функционални просторни односи чинили су ову архитектуру немачког павиљона савременом, иако су у одређеним детаљима могли да се препознају историцистички архитектонски изрази и традиционална решења.

3.3 Контекст

22

Завршетком Првог светског рата, песковит и мочварни терен на левој обали Саве између Београда и Земунa, престао је да означава источну границу Аустроугарске монархије. Генералним урбанистичким планом усвојеним 1923. године предвиђено је ширење града ка северозападу, а изградња и отварање првог моста преко Саве у Београду (мост краља Александра) 1934. године означила је почетак значајних урбанистичких радова на оживљавању и уређењу обале Саве у правцу данашњих новобеоградских блокова и према Земуну. У том смислу Старо сајмиште је, као топографски појам, било веома значајно.

Током времена простор је попримао различита значења, али су најдоминантнија три: 1. сајам, односно простор за излагање производа обликован у маниру тада владајућих мишљења у архитектури и урбанизму; 2. логор, односно место за мучења и масовна страдања у Другом светском рату; 3. уметнички центар, односно простор на коме је настајала српска савремена уметност.

4 ВРЕДНОВАЊЕ

4.1 Техничка вредност

23

Конструкцијом и начином градње, квалитетом употребљених материјала, начином њихове употребе и функционалном организацијом простора павиљони београдског сајмишта могли су се уврстити у најзначајнија остварења архитектуре српског, али и европског модернизма. По форми, маси, волумену, текстури, структури, материјалима и прагматичним, конструктивним и техничким детаљима, одговарали су контексту и програму из којих су изведени. Другим речима, Београдско сајмиште је било симбол урбаног развоја југословенског друштва те је морало понети карактеристике актуелних градитељских тенденција.

4.2 Друштвена вредност

24

Значај овог архитектонског комплекса превазилази вредност његове функције. Београдско сајмиште имало је два паралелна тока: политичко-идеолошки и уметнички. Први се односио на организациона и финансијска питања функционисања манифестације, а други на стручну селекцију уметника и уметничких радова. У расветљавању значаја и значења ових објеката у социјалном миљеу тог времена потребно је осврнути се и на идеолошке оквире и на реторичка средства обликовних мотива који су употребљени у решавању њихових композиција. Мада, понекад је тешко утврдити колико је нека форма израз друштвених питања, а колико израз општих струјања у архитектури.

С обзиром на богато градитељско наслеђе у Краљевини Југославији и свест о његовој важности у смислу националне идентификације, одлука о прочишћавању фасада на објектима подигнутим после 1930. године и употреби симплификованих форми била је одраз друштвене ситуације. У Европи, а нарочито у земљама са којима је влада Краљевине Југославије желела да се идентификује (Италија и Немачка), одавно се градило у складу са принципима модерне архитектуре, а у комбинацији са класицизмом који је обезбеђивао монументалну узвишеност њиховим државним аспирацијама. Елементи анахроних размисљања која су тада била у духу времена транспоновани су у савремену уметничку сцену Југославије и могли су се пронаћи у изгледу

југословенских павиљона, иако су у новој целини добили и ново значење јер су се прилагођавали локалном контексту.

Током Другог светског рата, објекти на Београдском сајмишту су добили другачију друштвену функцију и то је први случај у историји да један сајамски простор, намењен забави и разоноди, буде претворен у концентрациони логор, намењен мучењима и масовним страдањима. У извесном смислу, то се може тумачити са становишта политичке инструментализације уметности. Паралелно са борбом одиграла се злоупотреба уметности од стране политичке елите. Нацисти су веровали да архитектура може да изазове одређена осећања у народу, а не само код тумача и посматрача уметности и да приморава народ да на одређени начин живи. Високе и једноставне зграде павиљона одговарале су том моделу демонстрације моћи тоталитарних власти.

У бомбардовању Сајмишта 1944. године неке зграде су уништене толико да се о реконструкцији није размишљало, већ су замењене мањим објектима који су адаптирани у станове за социјални смештај сиромашних породица. Кула, Италијански, Чехословачки и Турски павиљон дати су 1952. године на коришћење Удружењу ликовних уметника Србије и њихова унутрашњост је претворена у скромне атељеје. Међу уметницима који су своје каријере започели овде издвајају се: Мића Поповић, Олга Јеврић, Борис Анастасијевић, Марио Маскарели, Вера Божичковић, али и књижевни критичари Павле Угринов и Борислав Михајловић Михиз.

4.3 **Културна и естетска вредност**

25

Свеprisутност архитектуре у дневном окружењу, њен визуелни, психолошки и употребни значај утичу и на њене културно-историјске вредности. Међутим, у случају Београдског сајмишта, а са становишта даншњег посматрача и након свега што се на овом простору дешавало, најмањи утицај на културну и естетску вредност имала је архитектура. Одсуство сећања на значајан период у историји међуратног Београда узроковано је трагичном историјом која обележава овај простор од почетка Другог светског рата и осећа се и данас, а није узрокована искључиво локалним контекстом и чињеницом да је на овом простору био логор. Усељавање уметника у павиљоне могло би се посматрати се кроз призму носталгије, као вид позитивне трансформације простора. Но, и поред романтизованог погледа на уметничку колонију, Сајмиште је остало усамљено и напуштено место.

4.4 **Историјска вредност**

26

Да овај простор има извесни историјски значај сведочи све што се дешавало у протеклих неколико деценија. Одмах након изградње, односно отварања постао је градитељски симбол Новог Београда и оквалификован је од стране домаће стручне јавности као врхунско, светско архитектонско дело.

Бомбардовање Београда на почетку Другог светског рата одредило је другу фазу у животу Сајмишта, а претварање комплекса у логор је много више одредило колективно памћење народа.

Бомбардовање Сајмишта 1944. је означило почетак последње фазе постојања логора. Пар месеци касније логор је расформиран, а Сајмиште напуштено. Пре досељавања уметника у очуване павиљоне, постојали су покушаји оживљавања овог простора, иако државна власт никада заправо није имала развијену свест о његовом стварном значају. Године 1948. је тим инжењера Грађевинског предузећа „Нови Београд“ са тимом омладинаца покушао да рашчисти терен и поправи порушене и оштећене објекте, али су због недостатка финансијских средстава радови обустављени. Интересовање за овај простор показао је Моша Пијаде 1952. године уступањем очуваних павиљона Удружењу ликовних уметника Србије у нади да ће негативна перцепција комплекса моћи да се ублажи. Међутим, ни уметнички атељеи, а ни изградња Новог Београда и претварање леве обале Саве у највреднији простор београдске метрополе нису

успели током времена да развију простор првог београдског сајма као специфично „место на локацији“ и Сајмиште је поново постало зона заборављања.

4.5 Генерална оцена

27

Посматрано у односу на све урбане промене и интервенције које су се збивале током деценија, Сајмиште јесте један веома значајан топографски центар Београда. Међутим, накнадне интервенције одвијале су се врло спонтано, без неких планова или већих улагања и то је оно што показује данас прилично опустошени амбијент. На овом простору је тридесетих година прошлог века покушала да се представи визија идеалног Београда као града оријентисаног ка рекама који покушава да опонаша модерне европске метрополе. Док данашњи изглед грађевина не може да дочара ту идеју пошто је у данашњој перцепцији важности овог простора много живље сећање на геноцид и губитак предратног Београда, него на замисао и сврху због које је овај комплекс саграђен или коју је добио после 1945. године.

Упркос незаинтересованости политичке елите, Београдско сајмиште јесте архитектонско-урбанистички, меморијално и културно значајан комплекс на левој обали Саве, а такође и историјски комплекс од 1976. године. Он је слика успона и пада културе и друштва једног времена, прилично далеког из данашње перспективе. Носи много различитих порука и готово све нивое памћења, док је као историјско место део свакодневног окружења друштва као целине. Има вишеслојни идентитет и значење које су обележили сваки фазу његовог постојања: од центра модернизације, преко холокауста, до центра уметничких сусрета у педесетим и шездесетим годинама прошлог века, али је у доживљају јавности до данас најдоминантније сећање на антифашизам које је нарочито лоше утицало на промену идентитета овог простора, те га треба мењати.

5 ДОКУМЕНТАЦИЈА

5.1 Главне референце

28

1. Аноним, „Конкурс за Београдско сајмиште“, *Време*, 19. јул 1936.
2. Аноним, „Темељи београдског сајмишта јуче су свечано освећени“, *Политика*, 7. јун 1937, 6.
3. Аноним, „Отпочело је подизање павиљона Београдског сајма“, *Политика*, 28. мај 1937, стр. 11.
4. Аноним, „Радови на Београдском сајмишту у завршној фази. За који дан излагачима ставиће се на расположење заузета места у изложбеним павиљонима на сајму“, *Политика*, 22. август 1937, стр. 7.
5. Аноним, „Београдско сајмиште претставља читав град“, *Политика*, 2. септембар 1937, стр. 6.
6. Ј. Бајфорд, *Старо сајмиште, место сећања, заборављања и спорења*, Београд: Београдски центар за људска права, 2011.
7. Љ. Благојевић, „Град колектива који сања и коначно решење“, *Трећи програм 123–124*, Радио Београд, 2004.
8. Љ. Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам*, Београд, Завод за уџбенике, 2007.
9. Љ. Благојевић, „Модерна архитектура Београда у освит Другог светског рата: сајам, стадион, логор“, *Историја уметности у Србији XX век*, том 2, 113–128.
10. М. Вукотић Лазар, Ј. Ђокић, „Циљеви и критеријуми реконструкције старог београдског сајмишта“, *Инфо*, 2007
11. (<http://www.urbel.com/documents/spec-02-2.pdf>)
12. М. Вукотић Лазар, „Старо београдско сајмиште: Оснивање и изградња“, *Годишњак града Београда II*, 2004, 143–167.

13. А. Деспичић, „У сусрет III миленијуму“, *Средиште културе III миленијум*, Београд, Галерија САНУ, 1985, стр. 7.
14. Милан Ж. Живановић, „Сајам у Београду прека је потреба наше народне привреде“, *Политика*, 4. фебруар, 1935, стр. 4.
15. О. Манојловић Пинтар, А. Игњатовић, „Простори селектованих меморија: Старо сајмиште и сећање на Други светски рат“, *Култура сећања*, 1941, 95–112.
16. С. Поповић, „После Првог Београдског сајма“, *БОН*, бр. 9, 1937, 545.
17. А. Секулић, „Први Београдски сајам између Првог и Другог светског рата“, *Годишњак музеја града Београда IV*, 1952, 587.
18. Д. Татић (ур.), *Београдско старо сајмиште 3 + 1*, Београд: Урбанистички завод Београда, 2008.

Веб: www.starosajmiste.info/sr/logor-na-sajmistu/istorija-logora
www.b92.net/specijal/sajmiste/

5.2	Визуелни материјал у прилогу
Аксонометријски приказ комплекса
Фотографије комплекса и објеката
(Преузето из <i>Београдско Старо сајмиште 3+1</i> , Зборник радова, Србија ностра и Урбанистичког завода Београда, Београд 2008.)	29
5.3	Подносилац извештаја/датум
Александра Стаменковић, 17. 12. 2016.	30

